

*В.Тихонович,
кандидат філософських наук*

ПСИХОЛОГІЯ ЕМОЦІЙ: ІЗ ІСТОРІЇ ДИСКУРСУ

Чим далі триває в часі “перехідний період” трансформаційних змін в українському суспільстві, тим очевиднішою постає глибина його проблем, необхідність проникнення у внутрішні його механізми, з’ясування його об’єктивних і суб’єктивних чинників. Рисом доби є стихія непередбачуваності, хвилеподібність припливів і відпливів індивідуальної і громадської активності, загальмованість раціоналістичної ініціативності та поширеність настроїв непевності і емоційної вразливості.

Воднораз чи не найменш вивченою (закритою) залишається саме емоційна сфера суспільства – вельми складна для наукового осмислення. Брак надійної інформації щодо витоків, перебігу, передбачуваності емоційних процесів, теоретичних підойм і емпіричних інструментів проникнення в закономірності розвитку світу емоцій утруднює оперативне реагування суспільства, його інститутів на виклики часу, динаміку соціальних ситуацій.

Тож серед іншого при характеристиці таких ситуацій і перспектив їх дослідження важливим є хоча б побіжний огляд передісторії та сучасного стану власне проблеми емоцій як психічного явища, його суті та ролі у життєздійсненні людини, досвіду зусиль у цій галузі провідних наукових авторитетів.

Певна річ, залучення такої інформації до предметного поля соціологічного дослідження має свої межі і насамперед окреслює “підступи” до проблеми, тим не менш, ігнорування історичного теоретико-методологічного тла було б щонайменше необачним, адже йдеться, по-перше, про надзвичайно важливий феномен людського життя, а, по-друге, як засвідчують літературні джерела, про не-

прості колізії навколо психології емоцій як наукового предмета загалом.

Вельми показовим у цьому плані є звернення до надзвичайно копіткого, розлогого (понад 200 стор.) аналітичного історико-психологічного огляду проблеми емоцій у праці 30-х років ХХ ст. Л.Виготського “Вчення про емоції. Історико-психологічне дослідження” [1]. Тим більше, що, як констатують розробники психології емоцій вже другої половини ХХ ст., особливих зрушень у з’ясуванні найактуальніших питань упродовж вельми тривалого часу тут, на жаль, не сталося. (Виготський у підсумку своїх студій щодо психології емоцій наполегливо рекомендував звернутися ... до провидчих філософічних здогадок Б.Спінози, спадщину якого, на думку Виготського, слід не лише уважно вивчати, а й використовувати як допоміжний засіб для виходу з глибинної теоретико-методологічної кризи психології емоцій).

Зауважимо, що для сучасного соціального психолога і соціолога знайомство з давніми теоретико-методологічними дискурсами корисне принаймні з трьох мотивів: по-перше, це дає можливість скласти уявлення про хід наукового пошуку в окресленій нами проблемі, але із загальнопсихологічного погляду; по-друге, зважити на ту обставину, що, як виявляється, просування у даному розділі психологічної науки надто повільне, власне невирішеними залишаються ті ж самі питання; нарешті, по-третє, досліднику-соціологу, аж ніяк не претендуючи на поглиблення загальнопсихологічного теоретико-методологічного аналізу, важливо виявити ті точки предметного концептуального дотику загальної психології і соціології (соціальної психології), які дають можливість розроблення коректного (адекватного) соціологічного поняттєвого апарату і інших засобів аналізу актуальної наукової проблеми як суспільного явища наших днів.

Отож коротко про суть, як її викладає такий незаперечний науковий авторитет, як Л.Виготський. Закладаючи у підґрунтя концепції емоцій деякі постулати, висловлені свого часу Р.Декартом (“Трактат про пристрасті”) та претен-

дуючи на їх “матеріалістичне” переосмислення, У.Джемс та К.Ланге (1880–1890 роки) запропонували так звану органічну теорію природи емоцій, згідно з якою внутрішні органічні (фізіологічні) зміни в біологічному організмі людини є *першоджерелом* людських емоцій. Натомість класична теорія емоцій Б.Спінози (“Етика”) вважала тілесні зміни в людині *наслідком* її емоційного стану. Тобто Джемс і Ланге висунули в якості причини емоцій те, що раніше вважалося їх наслідком [1, с. 102–106].

Залучаючи до своєї критичної аргументації експериментальні розробки У.Кеннона, Виготський доводить, що фізіологічні зміни аж ніяк не диференціюються залежно від *змісту* емоційного стану, навпаки, вони подібні за різних і навіть протилежних емоційних переживань індивіда (страх, гнів, любов, ненависть і т. ін.).

Для нас у цій дискусійній колізії (практично не завершеній за великим рахунком і досі) важливе не так з’ясування “первинності” чи “вторинності” чинників емоції, подібна ситуація, як відомо, супроводжує науковий пошук у багатьох інших проблемних сферах, – як симптоматичний висновок Виготського, що сучасна йому психологія “бродить філософськими проблемами – істинними ферментами розвитку найголовніших сучасних психологічних теорій” [1, с. 137], “проблеми Спінози чекають свого вирішення, без якого неможливий завтрашній день нашої психології” [1, с. 301]. Адже Спіноза – проти картезіанських незмінних духовних сутностей, вічних і недоторканних, проти концепцій, що розглядають емоції не як емоції людини, особистості, а як надприродні сутності, демони, що оволодівають людиною [1, с. 300]. “Ми мусимо зайнятися з’ясуванням того, як могла виникнути та чи інша експресія страху чи гніву, і це становить, з одного боку, завдання фізіологічної механіки, з іншого – завдання історичної психіки” [1, с. 109].

На жаль, як відомо, Виготському не судилося упритул розгорнути власну концепцію емоцій людини, і його оцінка цієї проблемної ситуації залишилася актуальною і дотепер. Та й “великої філософської ідеї” як засобу виведення психології емоцій з історичного глухого кута, по суті,

не з'явилося, хоча в радянській психології саме в цьому напрямі і йшов науковий пошук (С.Рубінштейн, О.Леонтьєв, Г.Шингаров та ін.).

Сучасний дослідник психології емоційних явищ В.Вілюнас, констатує нерозробленість проблеми, зауважує, що власне психологія емоцій як розділ психологічної науки з часом ще більш відстала від досліджень пізнавальних процесів [2, с. 5].

Що стосується загальної психології, то, на нашу думку, доцільно при окресленні соціологічного дослідницького поля все ж скористатися тими наробками психології емоцій чи й загальними теоретико-методологічними настановами та висновками, які маємо на даний час і які виходять на ті наукові перехрестя, котрі сприяють синтезу різних галузей знання, вельми характерному для новітнього часу.

Зокрема, важливим теоретичним орієнтиром соціологічного пошуку в галузі емоцій і емоційності як соціального явища є положення, яке, на противагу тривало пропагованому багатьма психологами *протиставленню* людського інтелекту і афекту, обґрунтовує їх *єдність* і стверджує, що з емоційними явищами пов'язані всі розділи психології як науки, вони супроводжують будь-яку діяльність людини, проникають у всі психічні процеси. “Мова для нас при цьому йде, – писав С.Рубінштейн, – не про те лише, що емоція перебуває в єдності і взаємозв'язку з інтелектом чи мислення з емоцією, а про те, що саме мислення як реальний психічний процес вже саме є єдністю інтелектуального й емоційного, а емоція – єдністю емоційного й інтелектуального” [3, с. 97–98]. Власне, таку ж думку стверджував ще Виготський: “...Відрив інтелектуальної сторони нашої свідомості від афективної вольової сторони є однією з основних і корінних вад всієї традиційної психології...” [4, с. 14].

Цікаво, що відсутність переконливого і емпірично доказового вирішення проблеми психології емоцій в межах загальнопсихологічної теорії спонукала багатьох дослідників (П.Анохін, П.Симонов та ін.) звернутися до комплексного підходу і її тлумачення як психофізіологічної

проблеми. Утім, О.Леонт'єв з цього приводу наголошував, що інтенсивний розвиток міждисциплінарних досліджень посилює тенденцію до фізіологічного, логічного чи соціологічного редукціонізму, загрожуючи втратою психологією її предмета [5, с. 95]. Зауважимо собі цей “редукціонізм” та поміркуємо згодом про його вірогідний чи й дійсний зміст.

Наразі важливою є така констатація з'ясованого у психологічній теорії емоцій [2]:

- цілісне емоційне явище як особливе психологічне утворення має подвійну будову і складається з власне емоційного переживання і того відображуваного суб'єктивного змісту, на який дане переживання спрямоване;
- емоційне переживання виражає смисл відображуваного змісту з погляду потреб суб'єкта;
- емоція є конкретно психічною формою існування потреби, виражає активну сторону потреби;
- оцінюючи суб'єктивну значущість об'єктивних явищ, емоційне переживання слугує водночас спонуканням суб'єкта до діяльності, спрямованої на оцінюваний зміст;
- у реальному житті окремі емоційні явища взаємно пов'язані і взаємодіють;
- емоційним елементам людської психіки властива особлива динамічність;
- в емоціях людини сфокусовано не тільки знання про явища навколишнього світу, а й ставлення до них; в них відображено не тільки самі явища, а й їх значення для життєдіяльності суб'єкта;
- у життєдіяльності людини емоції виконують пізнавальну, оцінну, спонукальну, мотиваційну функції, а також функцію соціальної пам'яті.

Як відомо, у соціологічній літературі проблематика емоційної сфери життя суспільства висвітлюється, зокрема, за допомогою понять “соціальне самопочуття” та “соціальний настрій”. Власне поняття “настрій” традиційно використовується і в загальній психології. Під настроєм зазвичай розуміють більш-менш тривалий емоційний стан, емоційний тон, що в нього забарвлені всі зовнішні впливи на особистість залежно від її індивідуальних особливос-

тей [6, с. 148]. Причому доволі часто психологи розмежовують, відокремлюють поняття “емоція” і “почуття”, ґрунтуючись на принциповій відмінності вищих, тобто людських емоцій (моральних, естетичних, пізнавальних почуттів) та емоційних реакцій, властивих як людині, так і тварині (голод, спрага, гнів тощо). “Почуття і емоції є різними ступенями розвитку емоційної форми відображення дійсності, подібно до того як почуттєве і абстрактно-логічне пізнання становить два ступені в розвитку пізнавальної, образної форми відображення дійсності” [7, с. 148].

Посилаючись на наведене виокремлення почуттів як вищих людських емоцій, маємо підставу тлумачити феномен почуття саме як соціальне почуття. Утім, для соціології навряд чи є доцільним відокремлення почуттів від емоцій, позаяк маємо справу виключно з соціальною сферою, з індивідом (особистістю) чи групою (спільнотою) як суспільним утворенням. Тим часом маємо в літературі й наголошування на особливому статусі саме поняття “соціальне почуття” як особливого феномена. А.Горячева і М.Макаров [7] емоційну сферу життя суспільства з соціально-психологічного погляду подають у такому континуумі: “Соціальні почуття і настрої разом з потребами і соціальним характером утворюють емоційно-вольову частину, або сторону суспільної психології” [7, с. 83]. Критерій соціальності почуттів, на думку дослідників, забезпечується такими їх характеристиками:

- соціальні почуття – це почуття, спільні або типові для групи чи суспільного загалу у певний період його історичного розвитку чи за певної соціальної ситуації;
- вони виконують соціальну функцію;
- в них відображуються загальні соціальні умови життя соціуму;
- їх вирізняє спосіб поширення, закріплення, посилення або згасання; тут виявляється дія взаємної психічної індукції, наслідування, соціального контролю та інших соціально-психологічних механізмів соціальної взаємодії;
- зміст соціальних почуттів розвивається в процесі взаємодії з ідеологічними компонентами суспільної свідомості.

Отже, виходить (продовжимо авторську логіку), що в одному і тому самому соціальному почутті як психологічному феномені можливе найрізноманітніше змістове наповнення. Приміром, пишатися можна своїм родом і народом, батьківщиною і Батьківщиною, національною культурою і мовою (як і зневажати їх). Така суперечлива взаємна підмінюваність є вельми підступним феноменом для дослідника. Ще Гегель різко розмежовував психічну форму і суспільний зміст почуттів. Зміст, за Гегелем, не справляє ніякого впливу на психологічну природу почуттів, вона є цілком самодостатньою. Саме ж по собі почуття “є зовсім порожньою формою суб’єктивної афектації” [8, с. 39]. Істинність і цінність почуттів визначається виключно їх змістом.

У суспільствознавчій літературі, психологічній і соціологічній включно, навряд чи знайдемо достовірну інформацію про *закономірності* перебігу емоційних станів на рівні індивіда чи групи, хіба що більш успішними можуть себе вважати медики, опікувані різноманітною патологією людської психіки. Багату інформацію для роздумів і узагальнень подає приклад помаранчевої революції як суспільно-психологічного явища. Його витоки, перебіг і наслідки вимагають ґрунтовного наукового аналізу [9].

Якщо зважити на те, що в зміст соціальних почуттів входять моменти їх спрямованості на той чи інший об’єкт чи мету, оцінка об’єктів навколишньої дійсності з погляду відповідності їх актуальним чи неакцентованим потребам суб’єкта, тобто визначальними є саме змістові характеристики даного феномена, то було б логічним стверджувати про змінюваність соціальних почуттів з розвитком суспільства, зміною обставин людської життєдіяльності на противагу позаісторичності абстрактно-психічної природи людини, що лише пристосовується до змін у суспільних ситуаціях життя, за твердженням Е.Фрома.

Але чи не містить таке протиставлення загрозу механістичного тлумачення природи соціальних почуттів і емоційної сфери загалом та підміну власне предмета аналізу, ігнорування його специфічності? Таке побоювання під-

тверджується вельми самовпевненими розмірковуваннями, на рівні “соціального проекту”, властивими радянській добі з її нетерплячкою стосовно очікування “милостей від природи”, висловленими, зокрема, в такому контексті: “Еволюція соціальних почуттів включає в себе не лише вдосконалення одних і тих самих емоцій і зміну їх спрямованості. Вона передбачає також виникнення нових і відмирання старих почуттів, а також зміну в їх співвідношенні, комплексну перебудову їх організації” [7, с. 104]. За такої перебудови життєвого процесу втрачається його природний характер, а маніпулятивні технології посіли б (а частково й посідають нині) місце провідників людського життя. У штучній цілеспрямованій експлуатації людських почуттів криється загроза існуванню людини як природного суб’єкта життя. Негативна роль засобів масової інформації у цьому сенсі загальновідома.

Вочевидь, корисним з цього приводу буде звернення до поки ще не багатого досвіду предметного розгляду досліджуваної проблеми на прикладі соціально-психологічного з’ясування феномена суспільного настрою. Певною мірою повчальною є методологія, застосована до вивчення суспільного настрою Б.Паригінім. Констатуючи доволі активний інтерес фахівців (здебільшого психологів) до проблематики суспільного настрою у 1920-х роках (В.Бехтерев, Л.Войтоловський, А.Ухтомський та ін.), Б.Паригін кваліфікує як невдалу спробу Бехтерева з’ясувати механізм стадіальності, тенденцій та форм динаміки масового настрою. За міркуванням Паригіна, невдача Бехтерева зі спробою виявити об’єктивні закони формування суспільних настроїв, спираючись на тардівську концепцію навіювання та наслідування, а згодом на власну механістичну інтерпретацію настроїв, засвідчила, що “розробка проблеми формування соціального настрою може бути успішно здійснена лише на основі єдино наукової методології марксизму” [10, с. 64].

Далі Б.Паригін робить логічний хід, за яким, по-перше, суспільний настрій як явище групової і масової психоло-

гії має як спільні з індивідуальним настроєм риси, так і відрізняється від нього низкою особливостей. З одного боку, груповий настрій, як і індивідуальний, володіє рисами емоційності, імпульсивності, динамічності, з іншого боку, на відміну від настрою індивіда, обумовленого “майже однаковою мірою” всією сукупністю біологічних, фізіологічних, психологічних і соціальних чинників, “виявляється значно більшою мірою, ніж індивідуальний, соціально зумовленим” [10, с. 70–71]. (Мати б хоч якийсь “позитивістський” інструмент для вимірювання міри відмінностей цієї міри!).

По-друге, груповий настрій має низку властивостей, відмінних від індивідуального настрою, зокрема здатність до багатократного збільшення групової енергії.

По-третє, якісно новою його особливістю є заразливість, здатність швидко передаватися як у внутрішньогруповій, так і міжгруповій взаємодії.

Підсумовуючи тезу про те, що процес зміни настроїв підлягає дії певних законів, Паригін зауважує, що “механізм динаміки суспільного настрою, по суті, ще не вивчений, і тому поки що доволі важко визначати загальні закономірності руху, поширення і розвитку настрою, які однаковою мірою охоплювали б все багатоманіття його форм і видів” [10, с. 221]. Тим часом найбільші можливості щодо з’ясування особливостей походження і функціонування соціального настрою надає досліднику феномен політичного настрою.

Ніскільки не закидаючи авторів мимовільного чи свідомого переакцентування інформації з власне настрою на обставини, що його детермінують, змінюють, переспрямовують чи гасять, тобто з власне форми емоційного стану – на його, в даному випадку, політичний зміст, відзначимо здобутки дослідника, основувані передусім на ленінських роз’ясненнях й оцінках відповідних (революційних) подій.

Отже, “в сухому залишку” автора – констатація основних стадій припливу і відпливу революційних настроїв. У випадку поступового наростання політичної активності мас (припливу революційного настрою) виокремлюються

три стадії: бродіння в масах, поворот і піднесення, що характеризуються автором як закономірності послідовного формування масового настрою [10, с. 224].

На стадії “бродіння” виявляється внутрішній конфлікт інтересів, потреб, власного політичного досвіду мас з їхніми ж консервативними навичками, традиціями, віруваннями, ілюзіями, набутими раніше. Це неусвідомлювана або малоусвідомлювана стадія, коли особливо можливі різні маніпулятивні впливи ззовні, спрямовані на переорієнтацію настрою.

Стадія “повороту” означає, що названий конфлікт вирішено завдяки усвідомленню його причин і шляхів подолання.

Нарешті, стадія “піднесення”, що виявляється в масовій поведінці, діях людей (за відповідної революційної ситуації – у відповідних діях і вчинках).

В.Плеханов, аналізуючи події Великої французької революції, констатував особливості спаду, відпливу революційних настроїв, що виявляється у втомі, апатії, розчаруванні. Бурхливі події і значні фізичні зусилля викликали, на його думку, неминучу потребу людей у відпочинку. В.Бехтерев, з’ясовуючи чинники коливання суспільних настроїв, дійшов висновку про вірогідність дії універсального “закона ритму” (чи, як тепер уживано в соціології, “ефекту маятника”). На його думку, настроїв взагалі не може залишатися незмінним упродовж тривалого часу.

На думку Б.Паригіна, можлива і стрибкоподібність течії суспільного настрою у формі вибуху, причому вибух залежно від обставин може статися на всіх трьох стадіях динаміки функціонування суспільного настрою: і на стадії масового бродіння, і на стадії повороту, і на стадії піднесення. Найбільшу потужність має вибух/піднесення революційного настрою, тобто одночасний збіг обурення й ентузіазму мас.

Як бачимо, теоретико-методологічний зиск з цієї для свого часу піонерської розробки Б.Паригіна 1960-х років доволі скромний. Охоплено, так би мовити, поверхневий шар явища і процесу суспільного настрою з відчутним при-

смаком присутності відомих істматівських схем суспільного процесу загалом. Водночас зауважимо, що певне просування на цій ниві було вже в 1990-х роках, а стосовно, зокрема, політичної сфери життя сучасного суспільства показовою є монографія Г.Дилігенського “Соціально-політична психологія”, у якій автор залучає до аналізу доволі розгалужену мережу соціально-психологічних і соціологічних понять і засобів дослідження, заторкуючи і власне емоційний бік проблеми [11]. Зокрема, автор висловлює “припущення” про провідну роль ціннісних і афективних компонентів у психологічних реакціях людей на соціально-політичні події і ситуації [11, с. 192]. Когнітивний компонент відіграє роль “постачальника” матеріалу для формування змісту цінностей, але в процесі цього формування відбувається добір знань, підгонка їх під певне психологічне “замовлення”. Це “замовлення” є ніщо інше, як вираження потреб суб’єкта. Критерієм такого добору є емоції суб’єкта з приводу тих чи інших об’єктів, ситуацій чи подій. Емоції виступають в ролі первинного, ще не контрольованого свідомістю “сигналізатора” (П.Симонов) потреб, тобто в певному розумінні попереджають і випереджають роль цінностей і знань у стадії формування позиції і поведінки суб’єкта.

Врахування наведених процесуальних “тонкощів” вельми важливе для з’ясування механізму психологічного вибору. Навіть в умовах абсолютної соціальної і політичної несвободи люди здійснюють певний психологічний вибір: індивід може інтеріоризувати свою несвободу, тобто “перетворити” існуючі в суспільстві провідні соціальні і політичні форми у власну орієнтацію, конформну за своєю суттю, а може й внутрішньо відторгнути її, навіть не виявляючи свою позицію у зовнішніх формах поведінки. У таких випадках вибір виявляється у емоційному сприйнятті даної системи суспільних відносин, в індивідуальній лінії поведінки в межах цієї системи [11, с. 193].

При цьому, приміром, психологічні механізми і процеси суспільно-політичної поведінки людей виявляють дивовижну схожість у різні історичні епохи, від стародав-

ніх Афін чи Риму і до сучасних суспільств. Більше того, на думку політпсихолога А.Юр'єва, політико-психологічні процеси в суспільстві “є константними в часі, на всіх територіях і у всіх народів...Політичний порядок, підпорядковуваний психологічним закономірностям, одвічний і незмінний як сама людина” [12, с. 220]. Принаймні, відома Марксова теза про докомуністичні суспільні формації як лише передісторію людства і про прийдешній “стрибок” у якісно нову комуністичну еру, вочевидь, не підтверджується, і зокрема за урахування психологічних складових становлення і руйнування як демократичних, так і диктаторських режимів, зумовлених дією глибоких психологічних феноменів, незмінних щонайменш упродовж тисячоліть.

Широко відомий емпірично підкріплений висновок Т.Адорно про значущу залежність між переважанням у конкретних людей примітивно-стереотипних способів сприйняття навколишньої реальності та антисемітизмом і етноцентризмом як політичними орієнтаціями. Визначення специфічних особистісних психологічних характеристик дало авторам дослідження матеріал для окреслення соціально-психологічного портрета “потенційних фашистів” (дослідження 1940-х років). За даними аналізу, авторитарну особистість вирізняють не тільки етнонаціональні й соціально-політичні орієнтації, а й такі суто індивідуальні риси, як конвенціоналізм, ідеалізація ієрархічної будови суспільства і схильність до підкорення цій структурі, агресивність, цинізм, стереотипність мислення тощо. Ліберально та демократично орієнтовані особистості, як правило, володіють протилежними рисами. Утім, у наведеному дослідженні передісторія, зокрема психологічна, самих особистісних рис, власне, причини виявлених відмінностей залишилися практично нез'ясованими [11].

На нашу думку, з урахуванням українських реалій, дедалі більше має актуалізуватися роль соціокультурного підходу в дослідженні закономірностей функціонування емоційної сфери суспільства. Причому важливо врахувати, що в понятті культури має акцентуватися його емо-

ційна складова не тільки на тому її латентному рівні, коли в ролі чинників поведінки виступають неусвідомлювані психологічні потенції індивіда, а й як *культура емоцій*, як усвідомлюване регулювання особистістю свого емоційного стану, володіння відповідним знанням такого регулювання, набутим у процесі сімейного і шкільного виховання, соціалізації загалом. Культура емоцій має посідати такий самий важливий статус, як культура мови, культура спілкування, культура праці, професійної діяльності чи самодіяльності, громадянської активності.

Література

1. *Выготский Л.С.* Учение об эмоциях. Историко-психологическое исследование // Выготский Л.С. Собр. соч. в шести томах. – М., 1984. – Т.6 . – С. 91–318.
2. *Виллюнас В.К.* Психология эмоциональных явлений. – М., 1976.
3. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – М., 1973.
4. *Выготский Л.С.* Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр. соч. в шести томах. – М., 1982. – Т.2.
5. *Леонтьев А.Н.* О некоторых перспективных проблемах советской психологии // Вопросы психологии. – 1967. – №6.
6. *Шингаров Г.Х.* Эмоции и чувства как форма отражения действительности. – М., 1971.
7. *Горячева А.И., Макаров М.Г.* Общественная психология. (Философская и социально-политическая характеристика). – Л., 1979.
8. *Гегель.* Философия религия. – М., 1975. – Т. 1.
9. Див. докл.: *Злобіна О., Тихонович В.* Нова хвиля у сприйнятті суспільства // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори –2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей. – К., 2005. – С. 16-31; *Головаха Є.* Революція очікувань // Там само. – С. 32–39; *Ручка А.* “Помаранчеве” ехо: динаміка затухання позитивних відчужень // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С. 267–273.
10. *Парыгин Б.Д.* Общественное настроение. – Л., 1966.
11. *Дилигенский Г.Г.* Социально-политическая психология. – М., 1996.
12. *Юрьев А.И.* Введение в политическую психологию. – СПб., 1962.